

Onnoemelijke dingen

Rythmus. Jaarboek voor de studie van het fin de siècle 3

Onnoemelijke dingen

Over taboe en verbod in het fin de siècle

Redactie

ANNE VAN BUUL

BEN DE PATER

TOM SINTOBIN

HANS VANDEVOORDE

Hilversum

Verloren

2014

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, de J.E. Jurriaanse Stichting, het Institute for Historical, Literary and Cultural Studies (HLCs) van de Radboud Universiteit Nijmegen en het Departement Sociale Geografie en Planologie (Faculteit Geowetenschappen) van de Universiteit Utrecht.

J.E. Jurriaanse Stichting

Radboud Universiteit Nijmegen

Universiteit Utrecht

Afbeelding op het omslag: 'Kannibaal'. Beeldje uit het Ensorhuis, Oostende.

Redactie Rythmus

Anne van Buul (Redactiesecretaris)

Ben de Pater (Universiteit Utrecht)

Tom Sintobin (Radboud Universiteit Nijmegen)

Hans Vandevoorde (Vrije Universiteit Brussel)

ISBN 978-90-8704-474-9

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

Brochage: Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	7
 TOM SINTOBIN en BEN DE PATER 'Dingen waar men liefst niet over spreekt' Een verkenning van taboe en verbod rond 1900	 9
 PETRA BOUDEWIJN Het bloed kruipt waar het niet gaan kan Verboden interracial relaties in de Indische literatuur uit het fin de siècle	 23
 MARY KEMPERINK Louis Couperus en Jacob Israël de Haan in het licht van het medische discours over homoseksualiteit rond 1900	 39
 MARIE-ANNE COEBERGH Het taboe op incest De relatie tussen broer en zus in de verbeelding van het fin de siècle	 59
 HELLEKE VAN DEN BRABER 'Grootsch als een gulden' De Tachtigers en het geld	 75
 JOSEPHINE HOEGAERTS De eunuch en de stotteraar Ongepaste, ongezonde en onnatuurlijke mannenstemmen in West-Europa rond 1900	 95
 BEN DE PATER Een 'ernstig kwaad' of een 'geoorloofde daad'? Het taboe op zelfmoord rond 1900	 113
 KLAAS DE GRAAFF Een onopgeloste kindermoord Vragen over de verkrachting van en de moord op Marietje Kessel in een kerk	 127

SIBO VAN RULLER	
Opmerkelijke ideeën over misdaadbestrijding rond 1900	143
KLAAS DE GRAAFF	
Zij moesten eenzaam hun straf ondergaan	163
KITTY DE LEEUW	
Rumoer rond de broekrok	177
Kleine encyclopedie van taboes tijdens het fin de siècle	187
Introductie (Hans Vandevoorde) 187	
Daklozen (Jaap Grave) 188	
Dikke mensen (Evelien Jonckheere) 190	
Geslachtsziekten (Leonieke Vermeer) 191	
Kannibalisme (Tom Sintobin) 194	
Het lijk (Pieter Verstraeten) 199	
Naakt (Henk de Smaele) 201	
Onanie (Rob van de Schoor) 202	
Ongehuwd zwanger (Natascha Veldhorst) 204	
Ontlasting (Anne van Buul) 206	
Vrij huwelijk (Christophe Verbruggen) 208	
Abstracts	211
Over de auteurs	216
Over Rythmus – Jaarboek voor de studie van het fin de siècle	219

Woord vooraf

Na eerdere delen over de invloed van de Engelse kunst en literatuur in Nederland en België omstreeks 1900 (*Lopende vuurtjes*, 2012) en over de zeebadplaatsen Scheveningen en Oostende (*Koninginnen aan de Noordzee*, 2013), is deel 3 van *Rythmus* gewijd aan verboden en vooral taboes in de samenleving in het fin de siècle. Geografisch gezien gaat het wederom om België (Vlaanderen) en Nederland, al ligt het accent op het laatstgenoemde land en komen in sommige bijdragen ook West-Europa en Nederlands-Indië in zicht. Wat mocht daar in de decennia rond 1900 niet besproken, gezien, gehoord, gedacht of gedaan worden – meestal zonder dat het formeel verboden was?

Deze bundel biedt een weids panorama, zonder volledig te willen of kunnen zijn. Wie hoopt te lezen over bijvoorbeeld eetgewoonten en voedsel, de omgang met dieren, drankzucht, geestesziektes, lichamelijke handicaps, huwelijken tussen protestanten en katholieken, onkerkelijkheid, oorlogsslachtoffers, uittredende priesters, verandering van klasse, vluchtelingen, buitenshuis werkende vrouwen, wreedheden in de koloniën en zwakzinnigheid, moeten we teleurstellen. Maar er staat ook heel veel wel in dit boek: van incest tot interraciale verhoudingen, van homoseksualiteit tot zelfmoord, van het vrije huwelijk tot de broekrok. De bundel combineert tien langere opstellen, die vooral achtergronden belichten, met tien kortere bijdragen over een specifiek taboe.

Zonder financiële steun had dit boek niet kunnen verschijnen. Voor hun gulle bijdragen danken wij in de eerste plaats de Gravin van Bylandt Stichting in Den Haag en de J.E. Jurriaanse Stichting in Rotterdam, en voorts het Institute for Historical, Literary and Cultural Studies (HLCS) van de Radboud Universiteit Nijmegen en het Departement Sociale Geografie en Planologie (Faculteit Geowetenschappen) van de Universiteit Utrecht. Daarnaast zijn we dank verschuldigd aan de auteurs en aan Kathryn Stone voor de correctie van de Engelstalige samenvattingen. Als altijd verdienen ook de mensen die bij uitgeverij Verloren betrokken waren bij de productie van het boek woorden van dank voor hun toewijding.

De redactie
juni 2014

‘Dingen waar men liefst niet over spreekt’

Een verkenning van taboe en verbod rond 1900

Tom Sintobin en Ben de Pater*

In 1930 wordt voor de derde en laatste keer een wereldtentoonstelling gehouden in Antwerpen. De lokale krant, de *Gazet van Antwerpen*, drukt een foto af van een tafereel die tegenwoordig een zekere gêne oproept: Congolezen die muntjes opduiken die bezoekers in het water hebben gooid. Onderschrift: ‘Terwijl het volk geld in het bassin werpt, duikelt een der negers in het 2 meter diepe bassin om het geld op te halen. De mensen hebben plezier in het zaakje’. Inderdaad: de toeschouwers kijken geamuseerd en nieuwsgierig toe, zoals ze tegenwoordig kijken naar dolfijnen die kunstjes doen of vossen die ravotten. Het opduiken van muntjes past in een lange traditie; ook in 1894, tijdens de tweede wereldtentoonstelling in Antwerpen, deden Congolezen dat. In dat jaar waren maar liefst 144 zwarte mensen uit de kolonie van Leopold II naar Antwerpen gebracht om daar in een nagebouwd inheems dorp tentoongesteld te worden. In 1885, tijdens de eerste wereldtentoonstelling in Antwerpen, kon een ‘negerdorp’ met bijbehorende inwoners worden bewonderd.¹

Mensen uit de koloniën tentoonstellen op wereldtentoonstellingen was in de laatste decennia van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw gebruikelijk. Op de Amsterdamse wereldtentoonstelling in 1883 was een kampong uit Nederlands-Indië ingericht, compleet met inwoners uit de verschillende eilanden van de archipel. Op de wereldtentoonstelling in Parijs (1889) bouwden de Nederlanders een Javaans dorp na, terwijl in Luik (1905) een *village Sénégalais* aanwezig was, wederom met duikende inheemsen en Europeanen die zich eraan vergaapten.²

Het tentoonstellen van bewoners uit koloniën leek ruim honderd jaar geleden geen enkel ongemakkelijk gevoel op te roepen – in tegenstelling tot tegenwoordig. Het is in de loop van de twintigste eeuw een taboe geworden, iets wat niet besproken, gehoord, gedacht of gedaan mag worden. In deze bundel gaan we op zoek naar de taboes die er rond 1900 bestonden, in het bijzonder in België en Nederland. Deze zoektocht vergt een zekere mate van afbakening (waar-in onderscheidt ‘taboe’ zich van ‘verbod’, het andere begrip in de ondertitel van het boek?) en omschrijving van het begrip ‘taboe’. In dit hoofdstuk doen we daartoe een poging met be-

* Wij danken Anne van Buul en Hans Vandevoorde voor hun waardevolle opmerkingen bij eerdere versies van deze tekst.

1 Informatie en citaten in deze alinea zijn ontleend aan: *De panoramische droom* 1993, 174-177 (Z.A. Etambala) en 203 (R. Doorn).

2 Zie de foto in *De panoramische droom*, 26; voor de Nederlandse bijdragen aan wereldtentoonstellingen: Bloembergen 2002; Van Thoor 1998.

Gezicht op het museum en het Congolees dorp, tentoonstelling Antwerpen (*Musée et Village Congolais, Exposition Universelle d'Anvers*), 1894. Fotograaf: Th. Lantin. Drukker: Joseph Maes, ca. 1894. Exemplaar Rijksmuseum, Amsterdam.

hulp van bronnen uit die decennia. Afgezien van enkele hedendaagse woordenboeken, laten we daarbij meer recente verhandelingen rond het taboebegrip buiten beschouwing.

Polynesische taboes

In de laatste decennia van de negentiende eeuw raakte het woord ‘taboe’ meer en meer in zwang in Nederland, Vlaanderen en de Nederlandse koloniën. Ontleend aan de taal die op het eiland Tonga werd gesproken, was het woord honderd jaar eerder meegekomen met ontdekkingsreiziger Captain Cook. Hij had in de jaren 1770 de Polynesische eilanden bezocht en daar kennis gemaakt met taboes onder eilandbewoners. Toch duurde het nog tientallen jaren voordat het begrip en het woord in Europa enigszins ingeburgerd raakten.

Dat proces van inburgering laat zich voor Nederland en zijn koloniën traceren via een speurtocht in de via de zoekmachine delpher.nl digitaal beschikbare kranten. ‘Taboe’ komt in dat corpus vanaf 1890 aanvankelijk vooral voor in kranten die in Nederlands-Indië verschenen. Zo schreef ‘De Wereldburger’ in de *Sumatra-courant* van 6 februari 1890 een portret van de Sandwich-eilanden, de naam die James Cook gegeven had gegeven aan een archipel toen hij die in 1778 bezocht. Ze zijn tegenwoordig bekend als de Hawaï-eilanden. De Wereldburger:

Een merkwaardige instelling onder de Hawaïians was de zoogenaamde taboe. Alles wat op de priesterschap of den tempel betrekking had, was heilig of ‘taboe’. Varkens, die voor een offerande bestemd waren en gestempeld met het taboemerk, konden in het wild loopen zonder gevaar van aanranding. Geliefkoosde wegen, fonteinen, stroomen en badplaatsen werden van tijd tot tijd getaboeed voor het uitsluitend gebruik van den koning en den tempel, en verscheiden soorten van vogels mochten alleen door de priesters en den adel gegeten worden. Aan vrouwen was veel verboden – vooral om met mannen te eten.³

Taboe, taboeën – het waren woorden die destijds gebruikt konden worden, mits voorzien van een toelichting of voorbeeld. De Wereldburger gaf een uitleg, zoals ook encyclopedieën dat deden. Zo definieert de tweede druk van Winkler Prins Encyclopedie, uit 1887, het begrip als volgt:

Taboe beteekent bij de Zuidzee-eilanders de heiligheid of onschendbaarheid eener zaak of eener plaats. Het taboebijgeloof had er inzonderheid voorheen grooten invloed. De Koning was taboe en al wat hij aanraakte desgelijks. De priesters spraken het taboe uit over plaatsen, voorwerpen en spijsen, zoodat niemand daarnaar voet of hand mocht uitstrekken. Dat bijgeloof is echter na de invoering van het Christendom grootendeels verdwenen.

In deze betekenis duikt het begrip op in eindnegentiende-eeuwse kranten. In ‘Ethnographische schetsen. De Zuidzee-eilanders’, die in *Het Nieuws van den Dag*: kleine courant verschenen, legt Weremeus Büning op 28 april 1898 uit waarom Cook en enkelen van zijn metgezellen uiteindelijk, in 1779, de dood vonden op Hawaï. Zij hadden – om hun boot te herstellen, overigens – ‘niettegenstaande zij gewaarschuwd waren, takken gerukt [...] uit een heg, die taboe was verklaard’. De lokale bevolking vond dat ‘heilig-schennis’ en kon niet anders dan ingrijpen:

Wanneer bij hen iets ‘taboe’ of verboden was verklaard was het een doodzonde, dit aan te raken. Wanneer zo iemand niet onmiddellijk werd afgemaakt en daarna geconsumeerd, liep men gevaar, dat een heirleger van booze geesten zich als een zwerm sprinkhanen op de landstreek neerliet, om alles in de war te sturen en allerlei ziekten en onheilen te introduceren. Geen wonder dus, dat men boos wordt op Cook en compagnie, ze dood maakte en ‘sans compliments’ opat.

Niet altijd waren de confrontaties tussen Europeanen en inlanders naar aanleiding van het taboe zo extreem gewelddadig, aldus dezelfde auteur, maar toch zijn de gevolgen vaak verstrekkend. Wanneer een Europese planter een glas water aan een Maori geeft, dan gooit die dat na het drinken kapot, of steekt hij het gewoon op zak – ‘als hij behoorlijk gekleed was’, voegt Büning eraan toe. Dat de inheemsens vervolgens ‘dieven of ellendelingen’ genoemd worden en weggejaagd worden, is eigenlijk onterecht:

Bij deze Maori’s bestond de bepaling, dat, wanneer iemand van hen zoo iets had gebruikt om uit te drinken – een kom of een glas – dit door de aanraking met zijn persoon heilig was geworden, wat hemzelf betrof, maar onheilig of ‘taboe’ voor ieder ander, ongeschikt voor het gebruik dus voor een ander. Zooals meer voorkomt bij de Zuidzee-eilanders was misschien hier de ‘taboebepaling’ een soort van middel tot bevestiging van het privaatzak of persoonlijk eigendomsrecht.

3 De Wereldburger, ‘Een en ander over de Sandwichs-eilanden’, *Sumatra-courant*, 6 februari 1890.

‘Kinderachtige dwaasheden’

Taboe is dus in eerste instantie iets sacraals, maar het heeft terzelfder tijd een sociale functie: het is een aanduiding van eigendom en dus van sociale stratificatie. Zo een uitgebreide functie wordt wel vaker genoemd: taboe maakt het onderscheid tussen priesters en niet-priesters, tussen welgestelden en minder gegoede mensen, tussen man en vrouw/kind⁴ – en één keer wordt er zelfs beweerd dat bepaalde vogelsoorten ‘taboe’ verklaard werden door primitieve stammen om hen voor uitsterven te behoeden.

De associatie van ‘taboe’ met overzeese, heidense stammen is belangrijk: het is in de ogen van velen iets primitiefs, iets dat in moderne beschavingen ontbreekt. In een reflectie naar aanleiding van onder meer de verschijning van *An Introduction to the History of Religion* van Frank Byron Jevons (1896) wordt daar in *Wetenschappelijke bladen* voortdurend op gehamerd. Taboe is ‘de oudste wijze, om regels of bepalingen te doen eerbiedigen, die in onbeschaafde samenlevingen gangbaar geweest zijn, en op menige plaats nog zijn’. Het spruit voort aan een ‘onontwikkelden geest’; het kan gelijkgesteld worden met ‘vreesachtig bijgeloof’ gebaseerd op onredelijke interpretaties van ‘toevalligheden’, met ‘kinderachtige dwaasheden’, met eender welk ‘groot volksbedrog’. De anonieme auteur zoekt naar een Europees equivalent, maar vindt dat uiteindelijk niet: ‘Onze opschriften van “Verboden toegang” en dergelijke zou men als gevolgen van europeesche Taboe kunnen beschouwen, wanneer er niet zulke dood-leuke straffen op stonden’.⁵ Het onderscheid wordt dus gemaakt op basis van de strafmaat. Taboe heeft de bijklank van onredelijkheid, kinderachtigheid, onbeschaafdheid en komt dus enkel bij ‘de (exotische) Ander’ voor.

Desondanks zijn er ook schrijvers die het woord ‘taboe’ bezigen om gegevens uit de eigen samenleving mee aan te duiden. Ene Dr. Betz roept in het in 1875 opgerichte liberale (en vrijzinnige) tijdschrift *Vragen des tijds* ‘Dieu’ uit tot de vijand, ‘mits met Dieu de dwaasheden bedoeld worden, ons onder dien naam aangepreekt, de theologie, de gewaande, vaak slechts gehuichelde godskennis en de looze vondst om aan hetgeen men behouden wil een goddelijk karakter toe te dichten, teneinde het aan menselijke beraadslaging te onttrekken’.⁶ In naam van de democratie moet tegen deze leugenachtige onredelijkheid worden opgetreden, aldus Dr. Betz:

Ik bedoel met democratie den strijd tegen elk taboe, tegen alle *idola fori* om met Francis Bacon, tegen alle konventionellen Lügen, om minder deftig met Max Nordau te spreken. Wij moeten de dingen bij hun naam gaan noemen, in plaats van elkander voortdurend met kluitjes in het riet te sturen.

4 Bijvoorbeeld over de Papoea’s in ‘De volkenkunde op de Berlijnsche tentoonstelling’, in: *Wetenschappelijke bladen* 1897, 96: ‘Dergelijke vereenigingen van mannen houden op bepaalde tijden feesten, waaraan een geheimzinnige betekenis wordt toegekend en waarvoor de oningewijden vrees gevoelen. Zij beschikken daarbij over verborgen plaatsen in de dichte bosschen, welke afgeperkt en taboe verklaard worden, zodat niemand zulke door de Dugdug gekozen plaatsen durft betreden. Vrouwen en kinderen vluchten in de hutten, wanneer de Dugdug in hun maske-radepak door het dorp gaan.’

5 *Wetenschappelijke bladen*; *Geschiedenis – maatschappelijke belangen – natuurwetenschappen – letterkunde* was een in Haarlem uitgegeven tijdschrift waarin vertaalde bijdragen uit buitenlandse tijdschriften verschenen. Hier citeren we een anonieme bijdrage uit *The Edinburgh Review*: ‘Oorsprong en aard der oudste godsdiensten’, in: *Wetenschappelijke bladen* 1898, eerste deel, 161-204, citaten 185-186.

6 Dit stuk werd ook in andere bladen afgedrukt, bijvoorbeeld op 18 januari 1895 in *De locomotief* – de lokale krant van Samarang en omgeving.

Famille Congolaise. Uit: *Exposition Universelle d'Anvers. Photographie et Phototypie*; Charles Bernhoeft, *Photographie de la Cour*, Luxembourg, 1894. Exemplaar Rijksmuseum, Amsterdam.

Betz associeert godsdienst dus ook in Europa met dwaasheid en leugen, met onredelijkheid. Het staat de democratie in de weg doordat de ‘zoogenaamde stedehouders en woordvoerders Gods’ mensen weren uit ‘de werkelijke aarde’ door ze in bedwang te houden met de belofte van een ‘denkbeeldigen hemel’.⁷

Zoveel heiligschennis kon natuurlijk niet onbeantwoord blijven en Betz krijgt in meerdere bladen dan ook stevige kritiek te verduren. A.W. Bronsveld, bijvoorbeeld, haalt in *Stemmen voor waarheid en vrede* fel uit tegen ‘de “vooruitstrevenden” van onzen tijd’.⁸ Hij erkent wel dat er eeuwenoude toestanden bestaan waar men iets aan zou willen veranderen, maar ‘zonder liefde tot God allereerst zal ’t niet gaan. Daarom protesteerden wij met kracht tegen de [...] woorden van Dr. Betz’. Bronsveld heeft echter alle vertrouwen in de toekomst: ‘wij hebben goeden moed, dat op den duur het hart het winnen zal, daar het ten slotte toch wijzer is dan ons verstand’. Het geloof in God is daarbij geenszins iets primitiefs, integendeel: juist het vernietigen ervan leidt tot het onbeschaafde: ‘Wat zal de heer Betz zeggen tot de lieden van Dieu est l’ennemi, als zij komen opeischen wat de gegoeden en beschaafden wisten te verwerven?’

Het is ons hier niet te doen om het debat tussen Betz en Bronsveld, maar om de manier waarop het woord ‘taboe’ wordt gehanteerd: het wordt geassocieerd met primitieve, onberekenbare impulsen, die zich aan de ratio trachten te onttrekken.

⁷ Betz 1895.

⁸ Bronsveld 1895, citaten 776-778.

C.H.F.R. is nog zo iemand die wel degelijk Westerse, in casu Nederlandse, taboes ziet. Hij heeft het in Sumatra post van 9 december 1899 over de kritische werken van Multatuli en Brata Yoeda in zijn ingezonden brief ‘Hoe Indië geregeerd wordt’. Hij is bekommerd om de Nederlandse koloniale politiek, maar wordt nergens gehoord als hij die namen laat vallen: ‘Doch deze namen zijn “taboe”. Wil men in Nederland gehoord worden, dan moet men in godsnaam niet den naam Multatuli noemen? U weet dat men aan dat oor doof was – en is.’

In nog een andere bron, het feuilleton *Ende desespereert nimmer* dat J.H. de Veer in de loop van 1896 in Bataviaasch nieuwsblad publiceert, wordt het woord systematisch gebruikt door westerlingen om datgene aan te duiden wat onbespreekbaar is. Zo voeren zijn personages op 15 juni 1896 het volgende gesprekje:

‘Cor, je moest eigenlijk toch voelen, dat het niet nobel is iemands gastvrijheid te genieten en haar dan achter haar rug te verraden.’ ‘Ik weet wat je bedoelt, Adèle,’ antwoordde Corrie, ‘maar ik verkies er niet over in debat te treden. Dát onderwerp verklaar ik tusschen ons voor taboe.’ En daar bleef het bij. Zij was niet te bewegen, er nog weer op terug te komen.

Een week eerder, op 11 juni, werd pas na de nodige aarzeling uitgelegd waarom een bepaald onderwerp niet mocht worden aangesneden:

Maar jij weet nu toch ook wel dat alles, wat indische ongerechtigheden en vooral inlandsche menagères aangaat, of ook maar van verre raakt, niet besproken kan worden in Lucy’s tegenwoordigheid. Dat is taboe, als het dat woord gebruiken wilt! [...] Omdat [...] de eigen moeder van haar aanstaande zoo’n inlandsche menagère is. Nu weet je het.

Dit tweede citaat laat een ander aspect zien dan het onredelijke: taboe regelt sociale omgangsvormen die geen onderwerp zijn van officiële wetten. Het is wettelijk gesproken immers niet verboden om dat onderwerp aan te kaarten, maar de restrictie stamt uit de druk van de gemeenschap. Dat is een interessant aspect: taboe en officieel verbod vallen niet samen. En precies dat opent de ruimte voor taboes in de cultuur van de Europeanen: ze incarneren dat regelsysteem dat het leven regelt buiten de officiële wetgeving om.

Hedendaagse omschrijvingen

Als we naar recente woordenboeken kijken, dan zijn de voornaamste betekenissen die we tot nog toe hebben aangestipt daarin tegenwoordig. Van Dale wijst op de sacrale oorsprong: letterlijk wijst ‘taboe’ op het onschendbare, het onaanraakbare van vorsten. Het brengt dus, zoals we al zagen, een ordening aan in de maatschappij, een onderscheid tussen zij die iets mogen (de vorst) en zij die iets niet mogen (de onderdaan). In de figuurlijke betekenis duidt taboe, aldus het woordenboek, datgene aan ‘waarover (volgens de sociale conventies) niet gesproken mag worden, wat niet algemeen gebruikt mag worden’. In het tweede deel van deze figuurlijke betekenis duikt het onderscheidende karakter van een taboe dus weer op: ‘niet algemeen’, wat betekent dat er blijkbaar toch een minderheid denkbaar is die de (sociale) conventies naast zich neer kan leggen en wél over het getaboeïseerde onderwerp mag praten, of het mag ‘gebruiken’. Van Dale geeft nog een derde woordverklaring, die een stuk minder specifiek is dan